

Φωνολογία 2

Σημάδεμα

ουδετεροποίηση (neutralization)

- Όταν δύο φωνήματα διαφέρουν ως προς ένα διακριτικό χαρακτηριστικό,

λέμε ότι το φώνημα που το έχει είναι **σημαδεμένο (marked)** και το άλλο **ασημάδευτο (unmarked)** ως προς το χαρακτηριστικό αυτό.

- Π.χ. το φώνημα /d/ είναι σημαδεμένο ως προς την ηχηρότητα ενώ το /t/ είναι ασημάδευτο.

- Οι όροι *σημαδεμένο* και *ασημάδευτο* δεν περιορίζονται στη φωνολογία. Χρησιμοποιούνται πάντα όταν θέλουμε να επισημάνουμε μια αντίθεση και να δηλώσουμε την ύπαρξη ή την απουσία του αντίστοιχου διακριτικού χαρακτηριστικού σε ένα γλωσσικό στοιχείο.

- Για παράδειγμα η λέξη <φοράδα> είναι σημαδεμένη ως προς το φύλο του ζώου (+θηλυκό), ενώ η λέξη <άλογο> είναι ασημάδευτη.
- Τα ασημάδευτα γλωσσικά στοιχεία έχουν ευρύτερη κατανομή.
- Ποια είναι καλύτερα για τους μαθητές μας;

- η διάκριση δύο γλωσσικών στοιχείων ως προς ένα χαρακτηριστικό μπορεί να πάψει να ισχύει.
- Πχ. στα γερμανικά αίρεται συστηματικά η αντίθεση **ηχηρό : μη ηχηρό κλειστό σύμφωνο** στο τέλος της λέξης

π.χ. ενώ στη γενική πτώση ισχύει η αντίθεση [ka:dəs] [ka:təs] (*τροχού : συμβουλή*),

στην ονομαστική και αιτιατική η αντίθεση αίρεται: η λέξη [ka:t] μπορεί να σημαίνει «τροχός» ή «συμβουλή»

Το διακριτικό χαρακτηριστικό της ηχηρότητας που διαφορίζει το /d/ από το /t/ εξαφανίζεται.

- Λέμε ότι η διάκριση ουδετεροποιείται.

αρχιφώνημα

- Κατά τον Turbezkoj, τον σημαντικότερο φωνολόγο της Σχολής της Πράγας, και ιδρυτή της σύγχρονης φωνολογικής επιστήμης, σε τέτοιες περιπτώσεις θα δεχτούμε την ύπαρξη **ενός αρχιφωνήματος (*archiphoneme*) που συμβολίζεται με το κεφαλαίο γράμμα: /T/.**

Αντίστοιχη περίπτωση
ουδετεροποίησης ή ουδετέρωσης
στα ελληνικά

- έχουμε στην περίπτωση των φθόγγων [s] και [z], όπου ενώ θεωρούνται δύο ξεχωριστά φωνήματα /s/ και /z/ που διαφέρουν ως προς την ηχηρότητα, μπορεί σε κάποιες περιπτώσεις να δίνουν την εντύπωση αλλοφώνων του ιδίου φωνήματος.

Συγκεκριμένα,

- οι φθόγγοι [s] και [z] μας δίνουν ελάχιστα ζευγάρια, π.χ [sòon] [zòon], [sis] [zis] κτλ.

Είναι δηλαδή διαφορετικά
φωνήματα

Όμως πριν από άηχο σύμφωνο υπάρχει μόνο ο φθόγγος [s] ενώ πριν ηχηρό μόνο ο φθόγγος [z].

- [´spao], [´stasu], [a´sfalia], [´esxos], [esθiti´ki], [´sproxno]
- Αλλά
- [´zvino], [´zminos], [syu´ros], [zbara´lazo], [´zbroxno]

- Με όρους γλωσσολογικούς οι δύο αυτοί φθόγγοι, **πριν από φωνήεν** βρίσκονται σε σχέση αντίθεσης ή ισοδύναμης κατανομής, όπως λέμε. Δηλαδή μπορούν να μοιραστούν το ίδιο περιβάλλον και να δώσουν διαφορετικές μονάδες πρώτου επιπέδου: [sòon] [zòon], [sis] [zis], [´soni] [´zoni], [´supa] [´zupa] →
- επομένως είναι δύο διαφορετικά **φωνήματα**

- Όμως πριν από σύμφωνα, παρουσιάζουν συμπληρωματική κατανομή, δηλαδή δεν μπορούν ποτέ να μοιραστούν το ίδιο περιβάλλον, ή όπου είναι το ένα δεν μπορεί να είναι το άλλο, (σαν δυο δίδυμα που μισιούνται...)

Έτσι, όταν έχουμε άηχο σύμφωνο,
εμφανίζεται το [s], [´srao],
[´stasu],

- Ενώ όταν έχουμε ηχηρό,
εμφανίζεται το [z], [´zminos],
[syu´ros],

Επομένως λειτουργούν ως αλλόφωνα του ιδίου φωνήματος ή λέμε ότι η αντίθεσή τους αίρεται και/ή ουδετεροποιείται ή ουδετερώνεται (ή ουδετεροποιούνται / ουδετερώνονται οι φθόγγοι)

- το αντίστοιχο αρχιφώνημα είναι το /S/

Στα βόρεια ιδιώματα της ΝΕ

- σε θέση άτονης συλλαβής δεν λειτουργεί η αντίθεση του μεσαίου ανοίγματος μεταξύ των φωνημάτων **/i/** και **/e/** και **/o/** και **/u/**:

ΚΝΕ

βόρεια ιδιώματα

- καιρός /ce'ros/ /ci'ros/
- σχολείο /sxo'lio/ /sxu'liu/
- Αντίστοιχα αρχιφωνήματα: /I/ και /U/

Συνταγματικές σχέσεις μεταξύ φωνημάτων

- Ως εδώ ασχοληθήκαμε ουσιαστικά μόνο με την παραδειγματική διάσταση του φωνολογικού συστήματος. Υπενθυμίζουμε όμως ότι τα φωνήματα «υπάρχουν» (στο βαθμό που δικαιούμαστε βέβαια να μιλούμε για οντότητα στο πλαίσιο μιας θεωρίας) για να συνδυάζονται και να συγκροτούν τα σημαίνοντα των γλωσσικών σημείων.

-

- Ωστόσο, είναι ευνόητο ότι δεν αρκεί οποιοσδήποτε συνδυασμός των φωνημάτων μιας γλώσσας για να δημιουργήσει ένα σημαίνον, γιατί οι συνταγματικές σχέσεις υπόκεινται σε συστηματικούς περιορισμούς.
- Λ.χ. στα ελληνικά δεν επιτρέπονται οι εξής ακολουθίες φωνημάτων: */pfa/, */ampfst/, */impfst/.....

ΟΎΤΕ

θα βρούμε ελληνικές λέξεις που να
τελειώνουν σε /f/, /γ/ ή οποιοδήποτε
άλλο σύμφωνο εκτός από /s/ και /n/.

- Επομένως, η περιγραφή της φωνολογικής δομής (μορφής) πρέπει να συμπεριλαμβάνει και τον προσδιορισμό των κανόνων με τους οποίους συνδυάζονται, ανάλογα με τη θέση τους (π.χ. η αρχή ή το τέλος της λέξης), τα φωνήματα μεταξύ τους.

Βέβαια, οι συνταγματικές και παραδειγματικές σχέσεις των φωνημάτων (και γενικά όλων των γλωσσικών στοιχείων) είναι αλληλένδετες μια αντίθεση ανάμεσα σε δύο ή περισσότερα φωνήματα ισχύει πάντα στο περιβάλλον που δημιουργούν κάποια άλλα φωνήματα και ...

αντίστροφα:

δύο ή περισσότερα φωνήματα μπορούν να εμφανισθούν σε μια ακολουθία που συνιστά ένα σημαίνον, ακριβώς επειδή το καθένα από αυτά ασκεί διακριτική λειτουργία.

- Γι' αυτό και στη φωνολογική περιγραφή ουσιαστικά προσδιορίζονται οι επιτρεπτοί συνδυασμοί ανάμεσα σε παραδειγματικά σύνολα φωνημάτων.

Π.χ. για τα ελληνικά θα μπορούσαμε να πούμε:

κάθε στοιχείο του $\Omega = \{/k/, /l/, /m/\}$
θα μπορούσε να συνδυασθεί
με οποιοδήποτε στοιχείο του $X = \{/e/, /a/\}$,
ακολουθούμενο από
ένα στοιχείο του $\Psi = \{/n/, /s/\}$.

- Ο κανόνας αυτός θα μας έδινε τις πραγματικές ελληνικές λέξεις

/ken/, /len/, /kes/, /les/, men/, /mes/ κ.τ.λ....

- αλλά κι αυτές που θεωρητικά θα μπορούσαν να υπάρχουν όπως:

/man/, /lan/ κ.τ.λ.

- Ως ακολουθία φωνημάτων με κάποια ιδιαιτερότητα θα πρέπει να αναφέρουμε τη *συλλαβή*. Η συλλαβή περιλαμβάνει τουλάχιστον ένα φώνημα που μπορεί να είναι φορέας τόνου (φωνήεν, ρινικό ή υγρό σύμφωνο).
- Παρόλο που διαισθητικά αναγνωρίζουμε τη συλλαβή ως ενότητα (μεγαλύτερη του φωνήματος και μικρότερη της λέξης) η θεωρητική της υπόσταση και η αναγκαιότητά της είναι προβληματικές.

Προσωδιακά στοιχεία

- Στη φωνητική πραγμάτωση της γλώσσας υπάρχουν φαινόμενα όπως η *παύση*, ο *ρυθμός*, ο *τόνος*, ο *επιτονισμός* κ.τ.λ., τα οποία δεν προσεγγίσουμε τεμαχίζοντας το φωνητικό φάσμα και αναζητώντας στοιχεία της β' άρθρωσης.

- Τα φαινόμενα αυτά, που αποκαλούνται και *υπερτμηματικά* ή *υπερτεμαχικά* (suprasegmental), επειδή συνήθως δεν αφορούν ένα φωνητικό τεμάχιο, αλλά ακόμη κι ολόκληρο το γλωσσικό εκφώνημα, μπορούν να έχουν *εκφραστική, οριοθετική*, αλλά και *διακριτική* λειτουργία.

Θυμηθείτε

τα υπερτμηματικά αυτά στοιχεία, και περισσότερο ο επιτονισμός, εσωτερικεύονται πολύ νωρίς από το μικρό παιδί, προτού καν αρχίσει να μιλάει, δηλαδή προτού αρχίσει να διακρίνει τα φωνήματα της γλώσσας του. Επομένως η γνώση τους βρίσκεται ακόμη πιο βαθιά στο υποσυνείδητο απ' ότι βρίσκεται η γνώση των φωνημάτων, με αποτέλεσμα να συνειδητοποιείται πιο δύσκολα

- Από την άλλη πλευρά, τα ίδια αυτά υπερτμηματικά στοιχεία είναι τα πιο δύσκολα φαινόμενα στην εκμάθηση μιας ξένης γλώσσας. Ίσως μάλιστα, ο επιτονισμός να μην μαθαίνεται ποτέ τέλεια.

- Οι γλωσσολόγοι που ασχολούνται με τη Γλωσσική κατάκτηση (Child Language Acquisition) λένε ότι μόνο μέχρι τα 5-6 ένα παιδί μπορεί να κατακτήσει και την προσωδία μιας ή περισσότερων γλωσσών εκτός από τη μητρική του. Μετά, όσο μεγαλώνει, τόσο πιο ελλιπής γίνεται η εκμάθηση, πιο κοντά στην ξενική ομιλία (foreign talk). (πείραμα με μωρά).

Ας εξετάσουμε με συντομία ορισμένα
από τα προσωδιακά/υπερτμηματικά
στοιχεία:

ΤΟΝΟΣ

Δυναμικός τόνος (stress) : οφείλεται στην ένταση του ήχου. Η ένταση της φωνής ρυθμίζεται ανάλογα με την πίεση του εκπνεομένου αέρα και αυτή με τη σειρά της εξαρτάται από τη μυική ενέργεια που καταβάλλουμε.

Ο δυναμικός τόνος μπορεί να είναι ακίνητος, να εμφανίζεται δηλαδή πάντα στην ίδια θέση στο πλαίσιο της λέξης, όπως, π.χ., στην ουγγρική, τσεχική και φινλανδική όπου οι λέξεις τονίζονται πάντα στην πρώτη συλλαβή.

- Στην περίπτωση αυτή ο τόνος ασκεί οριοθετική λειτουργία. Όταν ο τόνος είναι κινητός, όπως π.χ. στα νέα ελληνικά, συχνά αναλαμβάνει διακριτική λειτουργία:
- /ka'los/-/'kalos/, /po'te/-/'pote/,
- /sini'state/-/si'nistate/ κ.τ.λ.

- Σε μερικές γλώσσες με δυναμικό τόνο, όπως τα γερμανικά και τα αγγλικά, πέρα από τον κύριο τόνο ή «πρωτεύοντα», εμφανίζεται και ένας «δευτερεύων» ή ακόμη και «τριτεύων» (primary/secondary/tertiary stress). Οι ονομασίες αντιστοιχούν σε διαφορά διαβάθμισης:
- /'Streichholz'schachtelchen/ /'sekre'tæri/

- Υπάρχει και η περίπτωση να αναπτύσσεται αυτόματα και για λόγους ρυθμού δεύτερος, τρίτος κτλ τόνος σε συλλαβή που βρίσκεται σε ορισμένη απόσταση από κείνη που έχει το βασικό τόνο. Συνήθως η απόσταση από το βασικό τόνο είναι δύο συλλαβές. Ο δεύτερος τόνος μπορεί να είναι πιο ασθενής από τον πρώτο, όμως αυτό δεν είναι απαραίτητο.

- Ακόμη ο δεύτερος μπορεί να αναπτυχθεί πριν ή μετά τη συλλαβή με τον βασικό τόνο. Σ' αυτή την κατηγορία ανήκουν η ΚΝΕ και η ιταλική. Η αγγλική μπορεί να έχει και αυτή τη δυνατότητα, όπως και την προηγούμενη. Από την άλλη πλευρά η γαλλική, για λόγους ρυθμού και νοηματικής ενότητας, μπορεί να αποβάλει τον τόνο της λέξης που δεν είναι τελευταία στη σειρά.

- Μουσικός τόνος (tone): οφείλεται στο ύψος του ήχου. Η διαφοροποίηση στο ύψος της φωνής, συνήθως στο πλαίσιο μιας συλλαβής, συχνά συμπεριλαμβανομένης και της ανοδικής ή καθοδικής της πορείας, έχει διακριτική λειτουργία στις περισσότερες γλώσσες του κόσμου (π.χ. στις αφρικάνικες γλώσσες Bantu, την ταϊλανδική, τη βιετναμική).

Ας δούμε ένα παράδειγμα από την κινεζική –διάλεκτος του Πεκίνου.

- Διακρίνονται τέσσερις μουσικοί τόνοι με βάση πέντε χαρακτηριστικά σημεία στο ύψος της φωνής ενός ομιλητή. Τα σημεία αυτά είναι:
- Πολύ χαμηλό
- Χαμηλό
- Μεσαίο
- Ψηλό
- Πολύ ψηλό

- Έτσι στην ίδια φωνηματική ακολουθία προσδίδεται διαφορετική σημασία ανάλογα με το πέρασμα της φωνής από δύο ή τρία σημεία ύψους.
- Για παράδειγμα, η ακολουθία [di] σημαίνει διαφορετικά πράγματα, ανάλογα με το μουσικό τόνο που τη συνοδεύει (ο οποίος συμβολίζεται διαφορετικά κάθε φορά):

ψηλός τόνος

η φωνή ξεκινά από το πιο ψηλό σημείο (5) και παραμένει σε αυτό το επίπεδο ύψους

- [dī] «φράγμα»
- [mā] «μάννα»

- ανοδικός τόνος: η φωνή ξεκινάει από το μεσαίο σημείο ύψους (3) για να φθάσει ως το πιο ψηλό (5)
- [dí] «εχθρός»
- [má] «κάνναβις»

καθοδικός-ανοδικός τόνος:

η φωνή ξεκινά σχετικά χαμηλά (2),
κατεβαίνει στο χαμηλότερο δυνατό σημείο
(1) και μετά στο σχετικά ψηλό (4)

- [di] «αντιστέκομαι»
- [ma] «άλογο»

- καθοδικός τόνος: η φωνή ξεκινά από το εντελώς ψηλό σημείο (5) και κατεβαίνει στο εντελώς χαμηλό (1).
- [di] «χωράφι»
- [ma] «κατσαδιάζω»
- Στα καντονέζικα μπορούμε να έχουμε διάκριση μέχρι και οκτώ τόνων.

- Περίπου αυτές τις αντιθέσεις πιστεύουμε ότι είχαν τα ΑΕ. Υποθέτουμε ότι το ύψος της φωνής είχε ανοδική κίνηση σε συλλαβές που αργότερα οι Αλεξανδρινοί γραμματικοί σημείωσαν με «οξεία» (´), π.χ τόν , και καθοδική κίνηση, ή ανοδική-καθοδική, σε λέξεις που αργότερα σημειώθηκαν με «περισπωμένη» (~) .

αρχικά η περισπωμένη είχε σχήμα σαν το γαλλικό accent circonflex (^) πράγμα που ίσως σημαίνει ότι η κίνηση της φωνής ήταν πράγματι ανοδική καθοδική.

Για τη «βαρεία» (`) δεν ξέρουμε τι λειτουργία επιτελούσε.

- Ο μουσικός τόνος πιο σωστά λέγεται και προσωδιακός τόνος.

ΕΠΙΤΟΝΙΣΜΟΣ (INTONATION)

- Ο τόνος δεν πρέπει να συγχέεται με τον επιτονισμό. Ο τόνος ανήκει στη συλλαβή ενώ ο επιτονισμός σε ολόκληρο το εκφώνημα. Ουσιαστικά είναι η μελωδική καμπύλη (τονικός χρωματισμός) που συνοδεύει κάθε γλωσσικό εκφώνημα και εξαρτάται από τις διακυμάνσεις στο ύψος της φωνής, το οποίο όπως είδαμε μεταβάλλεται ανάλογα με τη συχνότητα της ταλάντωσης.

- Υπαγορεύεται εν μέρει από τις ανάγκες στην αρχή και στο τέλος της παραγωγής της φωνής (οι φωνητικές χορδές τεντώνονται στην αρχή του εκφωνήματος και χαλαρώνουν στο τέλος).

- Μπορεί να ασκήσει ταυτόχρονα οριοθετική, εκφραστική και διακριτική λειτουργία. Ο διακριτικός ρόλος του επιτονισμού αφορά ολόκληρο το εκφώνημα χαρακτηρίζοντας έτσι την ίδια φωνηματική ακολουθία ως διαφορετική γλωσσική πράξη: π.χ. ισχυρισμό, ερώτηση, απειλή, κ.τ.λ.

- Μέσα από τη μεγάλη ποικιλία που μπορεί να έχουν οι κινήσεις της φωνής στο πλαίσιο ενός εκφωνήματος, μπορούμε να διακρίνουμε τρεις βασικές κατηγορίες, ανάλογα με το πώς καταλήγει η κίνηση της φωνής

Μπορεί να συμβολιστεί με καθοδικό βέλος

- (α) Στο τέλος του εκφωνήματος η φωνή ακολουθεί καθοδική κίνηση. Δείχνει μια κατάληξη και ο καθοδικός τόνος μπορεί να ονομαστεί *καταληκτικός –terminal*. Με την κατάληξη αυτή δίνουμε το μήνυμα «ξέρουμε τα γεγονότα». Πρόκειται για τον επιτονισμό των καταφατικών προτάσεων αλλά και των περισσότερων προστακτικών.

. Μπορεί να συμβολιστεί με ανοδικό βέλος

- (β) στο τέλος του εκφωνήματος η φωνή μπορεί αντίθετα να παρουσιάζει ισχυρή ανοδική κίνηση. Δίνεται έτσι το μήνυμα «δεν ξέρουμε τα γεγονότα». Πρόκειται για τον τυπικό επιτονισμό των ερωτηματικών προτάσεων της ΚΝΕ. Μπορεί να υπάρξει και η περίπτωση η φωνή να μη σταματήσει απότομα σε ψηλή νότα, αλλά να σταματήσει για λίγο στο ίδιο ύψος ή να κάνει ένα κυματισμό προς τα κάτω

- (γ) στο τέλος του εκφωνήματος μπορεί πάλι η φωνή να παρουσιάζει ανοδική κίνηση, αλλά μικρότερη από ότι στην προηγούμενη περίπτωση, και συνήθως συνεχίζεται με κάποιο «τράβηγμα», σβήνει σταδιακά η ένταση.

συμβολίζεται με βέλος προς τα δεξιά.

- Το μήνυμα είναι «δεν έχουμε μπροστά μας όλα τα γεγονότα» ή «δεν είμαστε σίγουροι» ή «είμαστε ακόμη πριν το τέλος» κτλ. Πρόκειται για τη λεγόμενη «εκκρεμότητα- suspense intonation», η οποία υπάρχει και στην ΚΝΕ, συμβολίζεται δε στο γραπτό λόγο με αποσιωπητικά ή με κόμμα: «Που λέτε λοιπόν...» « Μια φορά κι έναν καιρό ήταν ένας βασιλιάς,»